չէր մնացեր այնտեղ, մինչդեռ այդ ժամանակամիջոցին Զնքուշի վարդապետարան-դպրոցը իր փթթումի դարաշրջանին էր հասած։

Իսկ Տիգրանակերտի մէջ այդ բռնութիւնները սոսկալի էին Շերակի ծանօթ վարդապետարան դպրոցը փակել ԺԷ. դարու սկիզբը («Թորոս Աղբար», Բ. էջ 396–397)։

Քրտական եւ ենիչէրիական այդ բռնութիւնները եկած հասած էին մինչեւ Արզնի եւ Ջերմուկ։ Արզէն վերեւ տեսանք, թէ ինչպէ՛ս Ջերմուկի մօտիկ վանքը քանդած ու աւերած էին քրտերը ԺԶ. դարուն։ Իսկ Արզնիի մասին անօրէնների բռնութեանց եւ ահի նմանօրինակ յիշատակութիւններ կը գտնենք, գրուած 1651ին։ Կու տանք թարգմանաբար.

«Եւ դիտելի է, թէ այն օրէն ի վեր, որ շինած էր գայս (Արզնիի Բարձրահայեաց վանքը) Նագաշ կոչուած Տէր Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը (1434ին), մինչեւ հիմա անօրէնների ահէն քար քարի վրայ դրուած չէր այստեղ» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 404)։ Գրչագիրը վերը ըսած էր արդէն, թէ ո՞րքան սոսկալի նորոգութեանց պէտք ունէր վանքը, «որ երկար ժամանակէ ի վեր եւ տեղւոյն անապահովութեան պատճառով բոլոր եւ հասարակ շինութեան եւ նորոգութեան կարօտ էր» (Անդ, էջ 400)։

Այս բոլոր փաստերը կ՚ապացուցանեն, թէ ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն, երբ Արզնի եւ Ջերմուկ եւս (Զնքուշէն միայն 6–10 ժամ հեռաւորութեամբ) ենթարկուած էին քրտական եւ ենիչէրիական հարստահարութեանց՝ նման Տիգրանակերտի, Խարբերդի եւ Արեւմտահայաստանի միւս վայրերուն, հայ մշակութային գործունէութեան համար ամենայարմար դաշտը կը ներկայացնէր Զնքուշը, ամէնքէն անտեսուած մեր ծննդավայրը, որովհետեւ հոն առկայ էր միատարը, մարտական հայութիւն մը, եւ քուրտերն ու ենիչէրիները չէին համարձակեր արդելք ըլլալ անոր վանքին պարիսպներով ամրացման, ինչպէս նաեւ հաստատմանը Արեւմտեան վարդապետարանի մը, որ այդ դարաշրջանի լուսոյ վառարանը ու հոգեւոր-մշակութային կեդրոնը հանդիսացաւ։

Այսպէս, ուրեմն, աննկատ առնելով ԳԼԽԱՒՈՐ ԱԶԴԱԿԸ — այլազգիներու հարստահարութեան բացակայութեան պատճառով ստեղծուած ապահովութիւնը, եւ նկատի ունենալով Զնքուշէն օտար եւ հայ քարտէզներէն դուրս ձգուած «անհնշան» վայր մ՚ըլլալը, հայ բանասէրները ԱՆՏԵՍԱԾ ու ԱՆԻՐԱՒԱԾ են գայն ու անոր արժէքները, ներառեալ ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն վարդապետարան-դպրոցը։

Զնքուշցիական մնայուն արժէքներու – դաւառաբարբառին, աւանդութեանց, հաւատալիքներուն, սովորութիւններուն, բանահիւսութեան, արհեստներուն, մանաւանդ կաշեղործութեան ճարտարարուեստին դիտական ուսումնասիրութիւն մը ոչ միայն արդարութիւն ընել է մեր քաջարի նախնիքներու յիշատակին, այլեւ համեստ ընծայ մը հայ մշակոյթի դանձարանին։

Յաջորդիւ յետ ԺԸ. դարեան Զնքուշի մասին։

ԳԱՌՆԻԿ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

ՄԵԾԱՐԵՆՑԻ ԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՅԼԵՐԸ

Ծանօթ է թէ ինչպէս Ծիածանի հրատարակութեան առիթով՝ Պոլսոյ գրական հայ մամուլին մէկ մասը բուռն պայքարի լծուեցաւ Մեծարենցի բանաստեղծութեան դէմ[1]։ Մեծարենց կ՚ամբաստանուէր ըլլալուորարար իբրեւ նմանող (եւ բառին յոռեղոյն առումովը) խորհրդապաշտ բանաստեղծութեան[2]։ Գիտենք նաեւ որ ծաղած վէճերուն միջամտեց ի՛նքը եւս, բանաստեղծը[3], եւ թէ իր ինքնադատութեան փորձին մէջ մերժեց որեւէ կապով խորհրդապաշտութեան ենթարկուած ըլլալու կարծիքը, եւ նոյնիսկ այդ դպրոցին մաս կազմելու որեւիցէ հաւանականութիւն[4]։

Մեծարենցի առընչութեամբ խորհրդապաշտութեան մասին առաջին խօսողներէն մէկը եղած է Յակոբ Տ. Յակոբեան, բայց առանց բացայայտօրէն գայն կապելու խորհրդապաշտ դպրոցին[5]։ Հրանդ Բալուեանի համաձայն՝ Մեծարենց «խորհրդապաշտներուն ազդեցութեանը տակ է»[6]։ Ընդհակառակն, Ալազան եւ Նորենց յետ հերքելու – եւ իրաւացիօրէն – Մեծարենցի Պառնասեան բանաստեղծութեան հետ կապի մը հաւանականութիւնը[7], կը յանդին նոյնինքն բանաստեղծին բռնած դիրքին, ըսելով, թէ «ինքը՝ Մեծարենցն իր յօդուածներում լոյս է սփռում այդ ազդեցութիւնների հարցի վրայ»[8], եզրակացնելու համար թէ «ուսումնասիրելով մեր անցեալ բանաստեղծութեան լաւագոյն տրադիցիաները, ստեղծագործօրէն մարսելով նրա նուաճումները, օգտագործելով եւրոպական, յատկապէս Ֆրանսական նորագոյն բանաստեղծութեան կուլտուրան՝ Մեծարենցն ստեղծեց իր ինքնուրոյն արուեստը, իր լեզուն, իր ոճը՝ բարձր, կուլտուրական, ինքնատիպ»[9]։ Հ. Մեսրոպ Ճանաչեան, իր կարգին, տալով

1. ԹՈՐՈՍ Մ. ԱԶԱՏԵԱՆ, Միսաք Մեծարենց (իր կեանքը), հատոր Ա. տպագր. Ց. Մ. Սէթեան, Կ. Պոլիս, 1922 (յաջորդ ծանօթութիւններուն մէջ՝ համառօտելով կը կոչենք ԹԱ = Թորոս Ազատեան), էջ 42–49։ ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ, Երկերի ժողովածու, հրատ. Վահրամ Ալազանի եւ Վաղարշակ Նորենցի. Հայպետհրատ, Երեւան, 1955 (յաջորդ ծանօթութիւններուն մէջ համառօտելով կը կոչենք ՀՊՀ = Հայպետհրատ), էջ 364–365։ ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ, Բանաստեղծութիւններ. հրատ Հ. Մ. Ճանաչեանի. Գրական Ցոլքեր թիւ 20, Ս. Ղազար – Վենետիկ, 1959 (յաջորդաբար համառօտելով կը կոչենք ԳՑ 20 = Գրական Ցոլքեր թիւ 20), էջ 7։
2. ՀՊՀ էջ 8, ԳՑ 20, էջ 7։
3. ՀՊՀ էջ 282–290 եւ այլուր։
4. Ինքնադատութեան փորձ մը, գրուած է 9 Հոկտ. 1906ին, ուրեմն Ծիածանի հրատարակութենէն առաջ (ՀՊՀ էջ 362)։ Բնագիրը իր կուրենէն առաջ (ՀՊՀ էջ 269–281) եւ ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ, Քերթուածներ, Բարախօսումներ, Արձակ էջեր, Նամակներ, Ինքնադատութեան փորձ մը տիպագրներով Գրական Ցոլքեր թիւ 21ին մէջ. հրատ. Հ. Մ. Ճանաչեանի, Ս. Ղազար – Վենետիկ, 1960, էջ 97–110 (յաջորդ ծանօթութիւններուն մէջ համառօտելով կը կոչենք ԳՑ 21 = Գրական Ցոլքեր թիւ 21)։ Նոյն յօդուածը, աւելի համառօտ, տպուած էր «Արեւելք»ի մէջ, 1932ին։
5. «Մեծարենցի եւ իր Ծիածանին վրայ քիչ մը վերլուծութիւն եւ քննադատութիւն», «Մանզումէի էֆքիար»ին մէջ, թիւ 1868, 1907. մէջբերուած ԹԱ-ին մէջ, էջ 44–45։
6. ՀՐԱՆԴ ԲԱԼՈՒԵԱՆ, Միսաք Մեծարենց, «Վէմ»ի մէջ, Բ. 2, Մարտ–Ապրիլ 1934, էջ 28 (յաջորդ ծանօթութիւններուն մէջ գայն կը կոչենք պարզապէս Վէմ)։
7. ՀՊՀ էջ 14։
8. ՀՊՀ էջ 15։
9. ՀՊՀ էջ 16։

© National Library of Armenia

հանդերձ պահանջուած կարեւորութիւնը Մեծարենցի ընթերցումներու լայն տարածքին[10], բանաստեղծը կը բնորոշէ «ոչ տպաւորապաշտ մը, ոչ խորհրդապաշտ մը եւ ոչ ալ, նամանաւանդ, ռոմանթիք մը։ Ինքը իր ինքնութիւնն է, իր անձնական եզանակովը յայտնաբերուած եւ ինքնակայուն։ Ամէն ինչ է, միախառնութեամբ այդ բոլորին եւ ոչ մէկը անոնցմէ»[11]։ Արդ, բացայայտ է թէ ուեւէ իրաւ բանաստեղծ, հասած իր լրումին, կը կազմէ բացարձակ եւ անկրկնելի արժէք մը, նմանող ինքնրե՛ն միայն եւ ուրիշ ոչ ոքի, ու առով իսկ դարձած «ինքնատիպ», «ինքնակայուն», եւ հետեւաբար – որոշ իմաստով – պատմաղանցական։ Այս հաստատումը սակայն չի ժխտեր կարեւորութիւնը եւ չ'արգիլեր մեզ ուսումնասիրելու՝ թէ ի՛նչպէս կըրցած է Մեծարենց «օգտագործել» իր ժամանակի ֆրանսական եւ անգլիական գրականութիւնները, թէ ի՛նչպէս կրցած է, վերջապէս, տիրանալ այդ «միախառնութեան»։ այսինքն՝ ճշտելու թէ ո՛րն է եղած ճամբան՝ զէպի իրականացումը իր ստեղծագործ անձնականութեան։ Պիտի ջանանք, ուրեմն, վերլուծել իր բանաստեղծութեան բաղկացուցիչ տարրերը, որոնք, լուծուած եւ միախառնուած, կը կազմեն գրական – բանաստեղծական իր աշխարհը։ Պիտի քննենք, հետեւաբար, Մեծարենցի բանաստեղծութեան «արտաքին» տարրերէն ոմանք։

ՄԵԾԱՐԵՆՑԻ ԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՒՈՐՈՒՄԸ. ԱՌԱՋԻՆ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

Մեծարենցի գրական կազմաւորումը եւ անոր յաջորդական զարգացումը անշուշտ որ անկարելի է ուսումնասիրել՝ առանց մեր տրամադրութեան տակ ունենալու անհրաժեշտ նիւթերը։ Դժբախտաբար տակաւին չունինք իր գործերուն մէկ լման, քննական եւ վերջնական հրատարակութիւնը[12]։ Չենք կարծեր նաեւ գոյութիւն ունենայ գրական աշխատութիւն մը՝ որ յստակ տեղեկութիւններով ներկայացընէ Մեծարենցի քերթողութեան շուրջ գոյացած քննադատութիւնը։ Դեռ աւելին, չունինք նաեւ քննադատական լուրջ մէկ տեղում մը բանաստեղծին վերաբերող անհրաժեշտ վաւերաթուղթերուն։ Մեծարենցի կենսագրութենէն որոշ թուականներ եւ կարգ մը վաւերաթուղթեր կը գըտնենք Ազատեանի ուսումնասիրութեան մէջ[13]. ուրիշներ ցրուած են հանդէսներու մէջ[14] եւ կամ կը մնան տակաւին անտիպ։ Այս թերացումը անշուշտ մեծ դժուարութիւններու կը մատնէ լուրջ եւ փաստարկուած ուսումնասիրութիւն մը։ Ուստի, մեզի կը մնայ համախմբել մեր ունեցած զանազան թուականները՝ կարենալ որոշելու համար, նախ եւ առաջ, մօտաւոր եւ համառօտ ժամանակագրութիւնը Մեծարենցի քերթուածներուն. ապա, պիտի ջանանք լուծել ոչ միայն իր բանաստեղծութիւնը բաղկացնող տարրերը, այլ անոր մէջ նա՛եւ յեղաշրջական շարժում մը՝ եթէ երբեք ատիկա գոյութիւն ունի։

Նախ ըսենք թէ մեր քննութիւնը հարկ է սկսի այն քերթուածներէն՝ որոնք ժամանակագրականօրէն կը կանխեն Ծիածանը, այսինքն անոնցմէ՝ որոնք կը կազմեն Բաբախումներ տետրակը, զոր Մեծարենց խմբագրեց 1903ին, իր ուսուցիչին՝ Հրանդ Ասատուրի համար[15], եւ որ մեծ մասով մնաց անտիպ մինչեւ 1923[16], ինչպէս նաեւ քերթուածներու միւս խումբին՝ հրատարակուած կամ ոչ – գրուած 1907էն առաջ։ Սովորաբար[17] այդ քերթուածները հրատարակուած են իրբեւ յաւելուած Ծիածանին եւ Նոր Տաղերուն եւ կը կազմեն Բերթուածներ փունջը, որ կը համախմբէ անտիպներն ու այլ քերթուածներ՝ որոնք հանդէսներու մէջ ցրուած կը մնային Մեծարենցի հրատարակած զոյգ հատորներու ժամանակաշրջանին կամ աւելի ուշ։ Հակառակ որ ասոնք կը ներկայացուին իբրեւ յաւելուած, կը խորհինք սակայն թէ Մեծարենցի մասին մեր ուսումնասիրութիւնը հարկ է սկսի ճի՛շտ առաջին այս քերթուածներէն։

Բաբախումներ վերնագրին տակ կը գտնենք, Հայպետհրատի թէ Ս. Ղազարի հրատարակութիւններուն մէջ, 39 քերթուածներ. մինչդեռ Ասատուրի համար կազմած Մեծարենցի նոյնախորագիր տետրակը կը բաղկանար ընդամէնը 13 քերթուածներէ[18], եւ որուն առաջին խմբագրութիւնը հարկ է դնել 1901–1903 ժամանակաշրջանին, զոր Ազատեան կը կոչէ Մեծարենցի «անտիպ շրջան»[19]։ Պիտի ջանանք ժամանակագրականօրէն ուսումնասիրել զանոնք։

* * *

Ըստ Ազատեանի, Սվազի մէջ գրած Մեծարենցի առաջին քերթուածներն են «Մարմնի վերք – Սրտի վերք»[20] եւ «Արեւագալ»[21]։ Ուշադրաւ է նկատել թէ ի՛նչպէս այս երկու քերթուածները կը մնան գրեթէ իրբեւ երկու ուղեցոյցներ Մեծարենցի բանաստեղծութեան. անոնք կուրենցի բանաստեղծութեան։ անոնք կուրենցի բանաստեղծութեան. անոնք կը գրաւեն նշելու եթէ ոչ յատկապէս երկու ուղղութիւն, գոնէ երկու նախասիրութիւններ։

«Մարմնի վերք – Սրտի վերք»ը նուագ մըն է, կազմուած երկու նիւթերու, ֆիզիկական եւ հոգեկան վէրքերուն, փոխն ի փոխ իրերայաջորդութեան վրայ, վէրքեր՝ որոնք իրարու կը բախին բաղդաքերութեան ենթարկուելով։ Բնականաբար, «Սրտի վէրքը, ո՜հ, գառնագոյն է» եւ անվերջ կ'երկարի։

Այս քերթուածը, օժտուած բացագանչական բուռն զայրոյթով, գրական գետնի վրայ կ'ենթադրէ Դուրեանի փորձառութիւնը. բայց քնարերգական իր ոյժը կ'արժեւորուի մա՛նաւանդ գրական արուեստի բաւական մեծ հասունութեամբ մը։ Երկու նիւթերու հակադրութիւնը յստակ է եւ որոշ, անոնց իրերայաջորդականութիւնը խիստ է եւ մտածուած[22]։ Այս հակադրութեամբ, ա՛յնքան պնդուած, դիտումնաւոր, բանաստեղծը կը հաստատէ որոշ դիրքաւորում մը. նկատողութիւնը երկուութեան մը, երեւոյթներու կրկնակի կարգի մը։ Այս նկատողութիւնը զօրացած է նամանաւանդ կամաւոր փընտրտուքովը երաժշտականութեան մը. պարզ պատահականութեան արդիւնք չէ որ 1–4 եւ 5–8 տողերը միեւնոյն ըլլան, կրկնուած այնպէս՝ որ ամբողջական շրջանակ մը կազմելով փակեն քառեակները[23]։ Ուրեմն, կը գտնուինք այդ տարիներուն իւրայատուկ արտայայտչական արուեստի մը դիմաց, կապուած – կամ զուգահեռ – երաժշտական այն միտումին՝ որ մեծագոյն մտահոգութիւններէն մէկը կը կազմէր գարուն բանաստեղծութեան։ Միաժամանակ նշենք, սակայն, թէ առաջին երկու քառեակներուն չափերը կը հետեւին Ա.Ա.Ա. ձեւին, տաղաչափութիւն մը՝ անսովոր նոյն օրերու ֆրանսական եւ անգլիական բանաստեղծութեան մէջ,

---

10. Գ8 20, էջ 7։
11. Գ8 20, էջ 12։
12. ՀՊՀ կը ներկայացնէ բաւական կարեւոր – եւ գովելի – կառուցուածք մը, բայց չենք կարծեր որ այս հրատարակութիւնը, ըլլալով հանդերձ խնամուած եւ մինչեւ օրս լաւագոյնը, կարենայ գոհացնել մեր պահանջը։
13. ԹԱ, մասնաւորաբար 5–14րդ էջերուն մէջ։ Մեծարենցէն նամակներ տպուած են նաեւ Գ8 21ին մէջ, 89–96։
14. Կը յիշենք մասնաւորաբար Բալուեանի վկայութիւնը, ՎԷմ, էջ 23–25։
15. ԹԱ էջ 16, ՀՊՀ էջ 352։
16. Տես «Ամէնուն Տարեցոյց», 1923։
17. ՀՊՀին թէ Գ8 21ին մէջ։
18. ԹԱ էջ 16։ ՀՊՀի մէջ Բաբախումներ մասը բաւացիօրէն երկուքի բաժնուած է (Տե՛ս էջ 352), Տետրակ Հ. ԱՍԱՏՈՒՐԻՆ համար, այլ քերթուածներ։
19. Նշենք թէ Ազատեան այս բացատրութիւնը կը գործածէր դրելով 1922ին։
20. «Ամէնուն Տարեցոյց», 1923, ՀՊՀ էջ 161, Գ8 21, էջ 29։
21. Հանրագիտակ, 27, 1903, – ՀՊՀ էջ 162, Գ8 21, էջ 29։
22. Առաջին քառեակը Մարմնի վերքին վրայ, երկրորդը՝ Սրտի վերքին, առաջին երրեակը Մարմնի վերքին վրայ, երկրորդը՝ Սրտի վերքին։
23. Ընթացքը յատկանշականօրէն Պոլէրեան է։ Ասոր կը հանդիպինք, օրինակի համար, **Réversibilité**ին մէջ (**Oeuvres Complètes**, հրտ. Y.-G. Le Dantec, NRF, Փարիզ, 1961, էջ 42։ Յաջորդ ծանօթութիւններուն մէջ դիրքը կը կոչենք պարզապէս **Baudelaire**), **L'irréparable**ի չատ մը քառեակներուն մէջ (նոյն, էջ 52–3), **Lesbos**ի մէջ (նոյն, էջ 134 եւ յջ.)։

© National Library of Armenia

բայց ընդհակառակն չատ գործածուած միջնադարեան հայ բանաստեղծներէն եւ որ տպաւորութիւնը կը թողու զօրաւոր եւ սեւեռուած խորացումի մը։

Եթէ իրապէս «Մարմնի վէրք – Սրտի վէրք»ը Մեծարենցի գրած առաջին քերթուածն է (կամ առաջինը չըլլալու պարագային, դայն ընտրած ու անով բացած է «Բաբախումներ» տետրակը, ինչ որ կը նշանակէ թէ նախապատուութեան հանգամանք մը կու տար անոր), հարկ է ընդունիլք թէ այդ քերթուածը «ի սերման» իր մէջ կը պարունակէ բանաստեղծին առաջին շրջանին յատկանշական տարրեր. հոգեվիճակ մը՝ տոգորուած բուռն յոռետեսութեամբ, արտայայտութիւնը՝ հիմնուած իրերայաջորդականութեան մը եւ կամ զգացումներու եւ հոգեվիճակներու կրկնութեան մը վրայ, նկատողութիւնը խզումի, բեկումի մը՝ նիւթական եւ հոգեկան աշխարհներու միջեւ, եւ – գրական մշակութային գեղի վրայ – երեք տարրեր ձգտումներ. արձագանգ մը Դուրեանական գայրոյթէն, հակում մը «correspondances»ի արուեստին, եւ վերադարձ մը միջնադարեան քերթողութեան կըրկնուած յանկերուն։

Նուազ հետաքրքրական չէ նաեւ սկզբնական բանաստեղծին միւս քերթուածը, «Արեւագալ»։ Անոր ընթերցումը մեզ կը տանի հետաքրքրական դիտողութեան մը։ Կու գանք այն կարծիքին, թէ Կոստանդին Երզնկացիին մասնակի հետեւողութեան մը դիմացը կը գտնուինք։ Իսկապէս, կըրնանք ըսել թէ «Արեւագալ»ին Ա. քառեակը[25] կը համապատասխանէ Երզնկացիի Զ. երգին Ա. քառակին[26]։ Բնականօրէն, կը ծագի հարցը թէ արդեօք Մեծարենց կըրնա՞ր ուղղակի ճանչնալ այս Զ. երգը։ Քանի որ Երզնկացիին Զ երգը «Բազմավէպ»ին մէջ հրատարակուեցաւ 1866ին[27], կրնանք մեր կարծիքը հաստատ ենթադրել եւ ընդունիլ ապրիլը։ Այնուհանդերձ, քննենք զուգահեռաբար երկու քերթուածները։

Երկուքին մէջ ալ սկզբնաւորող ընթացքը միեւնոյնն է. Լոյսը կը ծագի – կը փախչի խաւարը։ Աւելի յստակելով, նը-չենք թէ Երզնկացիի[28]

Խաւարըն հերքեցաւ ու ցընծացաւ
աշխարհիս ամէն

տողին, Մեծարենցի քով համապատասխան կը գտնենք

Շուտ կը փախչի մուրքն ու խաւարն
կու տայ խոյս,
Աշխարհն արփւոյն հուր գալուստը
կ'ողջունէ[29]։

Շուտով սակայն էական տարբերութիւն մը կը գտնենք նիւթին հանդէպ երկու բանաստեղծներուն տարբեր մօտեցումը։ Երզնկացիին համար լոյսին գալուստը կը զուարթացնէ արարածները (4րդ տող. Երնէկ ետուն միմեանց՝ որ արժանի եղեն լուսոյն), ըստ բարոյական խորքով (արժանի) կրօնական – այլաբանական իր իմաստին[30]. ընդհակառակն, Մեծարենցի համար «աշխարհն» է միայն որ լոյսին «գալուստը կ'ողջունէ»։

Երկու քերթուածներուն միջեւ նմանութիւնը կը շեշտուի մանաւանդ երբ քննենք Մեծարենցի Բ. քառեակը եւ Երզնկացիի Գ.ը։ Իրապէս, Երզնկացին ունի

Երկիր կենդանացաւ եւ լեռն ու դաշտ
կանաչ բուսան[31],

24. Յատկապէս Ներսէս Շնորհալիի մէջ (Բանք չափաւ, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1830), Ներսէս Լամբրոնացիի մէջ (Գովեստ Ներբողական, Թուղթ ընդհանրական մէջ, էջմիածին, 1865), Ստեփաննոս Օրբէլեանի մէջ (Ողբ ի Կաթուղիկէն, Թիֆլիս, 1885), ինչպէս նաեւ Կեչառեցիի, Ֆրիկի, Երզնկացիի, Սիւնեցիի մէջ, եւ այլն։

25. ՀՊՀ էջ 162, Գ3 21, էջ 29։

26. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ, հրատ. Հ. Մ. Պոտուրեանի, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1905, էջ 88 եւ յաջ.։

27. Անդ, էջ 88։

28. Անդ, էջ 88։

29. ՀՊՀ էջ 162, Գ3 21, էջ 29։

30. «Զոր առակօք խօսի»։

31. Կոստ. Երզն. անդ, էջ 89։

իսկ Մեծարենց՝

Կենդանութիւն կը զգենուն
դաշտ ու լեռներ[32]։

Վերջապէս, Երզնկացիէն ուրիշ հետք մըն է նաեւ «Ցընծալով առաջ խաղան»[33] եւ «Երկիրքս ցընծացաւ»[34] իր բացատրութիւններուն համապատասխանող՝ Մեծարենցի մէջ «ՑԸՆԾՈՒՆ երգերը» եւ «ՑԸՆԾՈՒՆ երգով»[35]։

Երզնկացիին ազդեցութիւնը մինչեւ հոս է միայն, տրուած ըլլալով որ «Արեւագալ»ին վերջին երկու երրեակները բաւական կը հեռանան Երզնկացիի Զ. երգէն։ Եթէ Երզնկացիի մէջ ունինք զարթումը հոգիներուն՝ մղուած Քրիստոսի լոյսէն, զարթում՝ որ բանաստեղծը այլաբանօրէն կը ներկայացնէ, իրրեւ զարթումը բնութեան՝ գարնան լոյսով կենդանացած, ընդհակառակն՝ Մեծարենցի պարագային ունինք տարբեր ընթացք մը. ոչ թէ այլաբանութիւնը՝ արտայայտիչ մաքին, այլ միտքն է՝ արտայայտուած տպաւորութիւններով եւ զգացումներով։ Աւելին, տարբեր է նաեւ երկու բանաստեղծներուն դիրքը. Մեծարենցի համար խնդիրը կը կայանայ անձնական վերադարձի մը մէջ (սիրտը. մինչդեռ Երզնկացիի մօտ յոգնակիով է։ Տե՛ս 4րդ տող) կեանքին՝ ըզդայական գ ծ ո վ կապուած բնութեան («Բնութեան հիրուտ զարթօնք»)։ Վերջապէս, Մեծարենցի համար բնական երեւոյթն է միայն, արշալոյսը իրրեւ արշալոյս, շարժառիթ սրտին զուարթութեան։ Որով, «Արեւագալ»ին մէջ կայ նաեւ մատնանշում մը, թէեւ տակաւին ընազդական, բնութենապաշտ յղացքի մը։ Քերթուածին մէջ կը գտնենք սակայն մշակութային գեղի վրայ կարեւոր ա՛յլ տարրեր։ Օրինակի համար, կը կարդանք.

Խորհուրդներու մըռայլը շուտ կը մարի.

արդ, «խորհուրդներու մըռայլը» յատկանշականօրէն խորհրդապաշտական արտայայտութիւն մըն է, գործածութեամբը թէ՛ յոգնակիի[36], թէ նոյնինքն բառին՝ որ լաւագոյնս կը բնորոշէ խորհրդապաշտներուն իւրայատուկ վիճակ մը՝[37] կեանքին թէ արուեստին կապակցաբար։ «Արեւագալ»ին մէջ «խորհուրդներ»ը բառ մըն է՝ որ կը մնայ բոլորովին տարտամ, կընայ արտայայտել որեւէ տեսակի իրողութիւն, վիճակ, ապրում. բառ մըն է, վերջապէս, զոր Մեծարենց կը գործածէ խորհրդապաշտական զօրագոյն բազմիմաստ իր առատիճանին մէջ[38]։

«Արեւագալ»ը կը ճշտէ մեզի սկզբնական Մեծարենցի բանաստեղծութեան յատկութիւններէն երկուքը. կապը՝ միջնադարեան բանաստեղծութեան եւ միաժամանակ իր ժամանակի ամէնէն զարգացած

32. Նշենք զգենուն բառին գրաբար ոգին։ Քերթուածին հրատարակութեան առիթով (Տե՛ս Թուածին հրատարակութեան առիթով (Տե՛ս Հանրագիտակ. 29, 1903) Մեծարենց զայն փոխեց կը հագնին–ի (Տե՛ս ՀՊՀ էջ 353)։

33. Կոստ. Երզն. անդ, էջ 89։

34. Անդ, էջ 90։

35. ՀՊՀ էջ, 162, Գ3 21, էջ 30։ Ընդգծումները մեզմէ են։

36. Leo Spitzer իրաւացիօրէն դիտել կու տայ, թէ «խորհրդապաշտներուն յոգնակին հարկ է թէ՛ բերդրէ մշուշոտ շրջագծեր, տարտամ տարածութիւններ» (**Aufsätze zur Romanischen Syntax und Stilistik**, Niemeyer, Halle, 1918, իտալերէն թարգմանութիւնը **Marcel Proust e altri saggi di letteratura francese**–ի մէջ, Einaudi, Torino, 1959, էջ 58։ Յաջորդ ծանօթութիւններուն մէջ դիրքը կը կոչենք պարզօրէն **Spitzer**)։

37. Mystère բառ մըն է որ Պոդլէրի քով նոր արձագանգ մը կը սատնայ (յիշենք, «**Tout chargé de mystère**» **Les Phares**ին մէջ, Baudelaire, էջ 13, «**Les mystères partout**» եւ «**Blessé par le mystère**» **Les Sept Vieillards**ին մէջ, նոյն, էջ 83–84), յետոյ կը յայտնուի նաեւ Stuart Merrilի մէջ (**Nocturne, Les Gammes**ի մէջ, 1887), André Fontainasի մէջ (**Sur le basalte, au portique, Les Vergers Illusoires**ին մէջ, 1892), Albert Samainի մէջ (**L'Infante, Au Jardin de l'Infante**ին մէջ, 1893), Rémy De Gourmontի մէջ (**Les Cheveux, Simone**ի մէջ, 1901)։

38. «Բազմիմաստ»... կամ «Յարակից ծանօթութիւն» գաղափարի մասին, տես Cleanth Brooks եւ Robert Penn Warren, **Understanding Poetry**, New York, 1952։

© National Library of Armenia

մշակոյթին հետ։ Արդ, դիտենք թէ երի-
տասարդ Մեծարենցը ուղղակի սիրահար
էր Ակնի ժողովրդական բանաստեղծու-
թեան[39]։ Չենք կարծեր թէ դոյութիւն ու-
նենայ բաղդատական վերլուծում մը Ակ-
նի երգերուն եւ Մեծարենցի բանաստեղ-
ծութեան միջեւ, բայց «Արեւագալ»ի ըն-
թերցումը մեզ առաջնորդեց բաւական կա-
րեւոր դիտողութեան մը, այն՝ թէ ժո-
ղովրդական նկարագրով կամ միջնադա-
րեան ծագումով բանաստեղծութեան հան-
դէպ Մեծարենցի հակումը իր ապաւէնն
ու մխիթարութիւնը կը գտնէր նա՛եւ դա-
սական գործերու ընթերցանութեանը մէջ։
Աւելի ուշ, նոյնինքն Մեծարենց պիտի
յայտարարէր իր հիացումը Նարեկի հան-
դէպ[40], իսկ Բալուեան կը վկայէ թէ «Նա-
րեկացիէն վերջ իր ամէնէն սիրած հեղի-
նակը Քուչակն է եղած»[41]։ Աւելցնենք այս
անուններուն վրայ, որոշ վերապահու-
թեամբ, նաեւ Երզնկացիինը։ Թէ խնդի-
րը հոս պարզ եւ չմտածուած պատանեկան
նախասիրութեան մը մասին չէ, կը փաս-
տուի – չենք դիտեր այդ շրջանին կամ ա-
ւելի ուշ – անգլիական միջնադարեան բա-
նաստեղծութեան շուրջ Մեծարենցի հե-
տաքրքրութեամբը։ Իր իսկ գործն է –
չենք գիտեր ո՛ր տարուան մէջ – Chau-
cer–էն թարգմանութիւն մը[42], տպուած
1905ին[43] նոյնինքն Մեծարենցի ծանօթու-
թեամբը, ուր ի միջի այլոց կը կարդանք.
«Ճիոֆրի Չոսըրի հետեւեալ եռանգը (ron-
deau) ինծի կը յիշեցնէ իրեն ժամանակա-
կից մեր սիրերգակներուն բանաստեղծու-
թիւնները՝ սիրային զղացումի միեւնոյն
կրակովը վառուած»։ Ասիկա կը նշանակէ
որ Մեծարենց, դեռ 1905ին, ունէր արդէն
բաւական յստակ գաղափար մը միջնադա-
րեան բանաստեղծութեան գրական թէ
մարդկային նկարագրի մասին, եւ «ինծի
կը յիշեցնէ» բացատրութիւնը արդէն կը
մատնէ իր լաւ, կամ բաւարար, ուղղակի՛
ծանօթութիւնը միջնադարեան հայ գրա-
կանութեան։

Գրական գեղեցիկ վրայ, այս երեւոյթը կը
համապատասխանէ խորհրդապաշտ գրա-
կանութեան հանդէպ ունեցած Մեծարեն-
ցի հակումին՝ յայտնուած նոյնիսկ իր ա-
ռաջին արտադրութիւնները համարուող
գոյդ քերթուածներուն մէջ։ Դիտենք ի-
րապէս թէ միջնադարեան բանաստեղծու-
թիւնը բաւական հարուստ է ուսուցողա-
կան տարրերով։ Միջնադարու կարգ մը
բանաստեղծներուն այլաբանութեան եւ
խորհրդանշանի գործածութիւնը, կը յի-
շեցնէ ուղղակիօրէն Մեծարենցի դարու
մեծ բանաստեղծներուն խորհրդանիշի
գործածութիւնը։ Անշուշտ տարբերու-
թիւնները հիմնական են։ Այլաբանութիւ-
նը (այսինքն՝ «խօսք՝ այլ բանի մասին»)
որոշ եւ նոյնիմաստ արտայայտութեան ե-
ղանակ մըն է. մինչդեռ խորհրդանշանը՝
այնպէս ինչպէս խորհրդապաշտները կը
գործածէին զայն՝ բազմիմաստ է, եթէ ոչ
կամայական՝ բայց յաճախ երկդիմի։
Խորհուրդին, այսինքն՝ անթափանցելի
արտայայտութեան նախընտրութիւնը,
յայտնուած կարգ մը միջնադարեան բա-
նաստեղծներու ծածկագրուած լեզուին
մէջ, ի հարկ է խնամութիւն մը ունի ան-
ցած դարու խորհրդապաշտ բանաստեղծ-
ներուն հետ[44], որոնց քերթողութիւնը ե-
թէ մասամբ կը ծնի իբր առանձնացումի

39. ԹԱ. էջ 26, ՎԷմ էջ 33։
40. ՀՊՀ էջ 303։
41. ՎԷմ էջ 39։
42. «Եռանգ», ՀՊՀ էջ 359։
43. «Մասիս»ի մէջ, 11, 1905, այժմ ՀՊՀ էջ 237։
44. «Le moyen âge… produit des œuvres nettement symbolistes, telles le **Roman de la Rose** et la **Vita Nuova.** Le XIX siècle reprend avec ampleur cette poésie symbolique», կը գրէ Albert Thibaudet (**La poésie de Stéphane Mallarmé,** Gallimard, Փարիզ, 1956, էջ 93)։ Վերամշակումը շատ մը հանգիտութիւններ կը ներկայացնէ գործնական դեռնի վրայ եւս։ Կ'ակնարկենք այն իրողութեան, որ միջնադարու գրական որոշ խմբակներ կը կղզիանային՝ աղանդի մը, գաղտնի ընկերութեան մը դիմագիծը առնելու աստիճան. եւ մասնաւորաբար խորհրդապաշտական բանաստեղծութիւնն է որ կը վերածագրեցնէ վակ «խմբակ»ի մը, «clan»ի մը իմաստը (իբր հակազդեցութիւն ըլլա՛յ ռոմանթիք ծայրայեղ անհատականութեան, ըլլա՛յ «պաշտօնական մշակոյթ»ին թէ շրջապատող ընկերութեան)։ Եթէ ԺԹ. դարու խորհրդա-

հակազդեցութիւն շրջապատող ընկերու-
թեան դէմ, մասամբ սակայն արդիւնք է
նաեւ զուտ գրական, բանաստեղծական
բացարձակի մը փնտռտուքին։ Այլապէս
խորհրդապաշտ բանաստեղծութիւնը յատ-
կանշող գիծերէն մէկն է նաեւ հմայքը
անցեալին, դէպի անցեալ փախուստը. «Je
suis l'Empire à la fin de la décadence»ի[45]
– բայց նաեւ «L'idolâtre François Vil-
lon»ի[46] – Verlaine–էն մինչեւ **Cléopatre**ի
եւ **Aux Flancs du Vase**ի Samainը, **As-
tartéի** Pierre Louysէն մինչեւ **The Rose**ի
Yeatsը, **Algabal**ի Stefan Georgeէն մին-
չեւ Kavafis՝ անցեալի թովանքը զօրաւո-
րագոյն է։ Անմիջական իրականութենէն
անջատումը կը կատարուի ոչ միայն աշ-
խարհագրական գիծով մը (ailleurs–ները,
là-bas–ները, Ծայրագոյն Արեւելքի կամ
Ամերիկաներուն տարաշխարհիկ բնանը-
կարները), այլ նաեւ ժամանակագրա-
կան գիծով մը, բարձրանալով դարերն ի
վեր, գտնելու ա՛յն կէտը՝ ուր բանաստեղ-
ծին տեսլականը պիտի կարծէ գտած ըլ-
լալ իր փնտռածը, ու խարիսխները պիտի
նետէ իր ապրածէն տարբեր իրականու-
թեան մը մէջ։ Սակայն ասիկա ոչ միայն
գաղափարական, հոգեկան, հոգեբանա-
կան գիծ մըն է խորհրդապաշտ բանա-
ստեղծութեան մէջ, այլ յատկութիւն մըն
է նամանաւանդ մշակութային, գրական
պարուեստի։ Իրապէս, շատ յաճախ, վե-
րամշակում մըն է շարժառիթներու, գրա-
կան դիրքաւորումներու, մերձեցումնե-
րու. այնպէս որ, օրինակի համար, քնը-
նադատութիւնը կրնայ խօսիլ Villon–Ver-
laine գիծի մը մասին[47]։ Դիտենք նմանա-
պէս թէ Ֆրանսացի մեծագոյն խորհրդա-
պաշտները, Պոդլերէն մինչեւ Վերլէն ու
Ռեմպոյ, ունէին դասական բարձրագոյն
հմտութիւն մը (այնպէս որ՝ շատ լաւ կը
գրէին նաեւ լատիներէնով)։

Ուստի, շատ բնական է որ նա՛եւ երի-
տասարդ Մեծարենցը յարաբերութեան
մէջ մտնելով իր ժամանակաշրջանի բա-
նաստեղծութեան հետ, կամ քալելով ա-
նոր ուղղութեան հետ զուգահեռաբար,
հետեւած ըլլայ նաեւ (բայց ո՛րքան վե-
րապահութեամբ) անցեալին հետ կապի մը
անոր հակումին։ Միջնադարեան հայ բա-
նաստեղծութեան հանդէպ ունեցած իր
նախընտրութիւնը ինքնին՝ հայկական հա-
մազօրը կը թուի ըլլալ իր օրերու կարգ մը
Ֆրանսացի, անգլիացի, գերման եւ յոյն
բանաստեղծներու անցեալին կամ անցեա-
լի բանաստեղծութեան հանդէպ տածած
հմայքին ու սիրոյն։

ԳԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ՝ ԳՐՈՒԱԾ ՍՎԱԶԻ ՄԷՋ

Ազատեանի համաձայն[48] Մեծարենցէն
չորս քերթուածներ՝ «Արիամարիանֆ»
(Մերժում), «Փոշին», «Ծաղկէ քառեակ»
եւ «Իրիկուան դէմ», կը պատկանին 1902
թուականին, զոր Մեծարենց անցուց Սը-
վազի մէջ։ Ասոնց կարգին պէտք է աւել-
ցնել նաեւ, ըստ Ալազանի եւ Նորենցի,
«Երգը»՝ գրուած ապահովաբար 1901ին եւ
«Մուքին տակ» (Սոսկում)՝ շատ հաւան-
օրէն 1902 թուականէն[49]։ 1902ի աշնան Մե-
ծարենց կը տեղափոխուի Պոլիս եւ հոն է
ծարենց կը տեղափոխուի Պոլիս եւ հոն է
որ կը գրէ մնացեալ քերթուածները, ո-
րոնք յետոյ մաս պիտի կազմէին Բարա-
խումներ տետրակին։

Կարդալով այս քերթուածները, նախ
կ'ունենանք ընդհանուր տպաւորութիւն
մը. կը զանազանենք գրական երկու ան-
ջատ հակումներ. մէկ կողմէն՝ բանա-

պաշտ բանաստեղծներէն շատերը փորձեցին
միստիքն ու աստուածայայտնականը, խորհրդ-
ապաշտականն ու թաքունը, գրեթէ ամէնքն ալ
կը գործածէին պարզ ընթերցողին համար ծածկագրուած լեզու մը։ Ծածկագրուած լեզուի
այդ տպաւորութիւնը կ'ունենանք նաեւ կարդալով միջնադարեան շատ մը բանաստեղծներու գործերը։ Կը բաւէ մտածել Նարեկացիի տաղերուն։ Նշենք թէ դեռ վերջերս Tristan Tzara եկաւ այն կարծիքին թէ Villonի գլխաւոր բանաստեղծութիւնները ծածկագրուած են։

45. **Langueur**ին մէջ (**Oeuvres Poétiques Complètes,** NRF, Փարիզ, 1959, էջ 250)։
46. Անդ, էջ 10։
47. Henry Dérieux, **La Poésie Française Contemporaine**, Mercure de France, Փարիզ, 1935, էջ 221։
48. ԹԱ. էջ 16։
49. ՀՊՀ էջ 354 եւ 355։

© National Library of Armenia

ստեղծը տարուած է տակաւին ռոմանթիք նիւթերով ու չարժառիթներով, միւս կողմէն՝ կը քալէ խորհրդապաշտ քերթողութեան արուեստին ճամբով: Աւելցնենք, սակայն, թէ Մեծարենցի համար ռոմանթիզմ կը նշանակէ նամանաւանդ Դուրեան[50], այսինքն բանաստեղծ մը՝ որ ռոմանթիք է ոչ թէ բառին ձեւային հասկացողութեամբը, այլ էութեամբը ինքնին՝ զոյացապաշտօրէն: Այլ խօսքով, Մեծարենց ռոմանթիզմէն եռք գալով, չի հաւաքեր անկէ բիւրեղացած արձագանգներ, այլ կ'երթայ նոյնի'նքն ռոմանթիզմի ապրող կեդրոնին: Անկէ կ'առնէ մասնաւորապէս սիրանիւթն ու արտայայտչական ուժականութիւնը: Միաժամանակ կ'առնէ նաեւ իր առաջին քայլերը դէպի խորհրդապաշտութիւն: Որպէս քննադատական հարց, «Մարմնի վէրք – Սրտի վէրք»ի եւ «Արեւագալ»ի փորձառական շրջանին մէջ ենք տակաւին:

Տեսնենք, օրինակի համար, «Երգը»[51]: Սիրային նիւթով քերթուած մըն է, դիրային շրջագծով, որ կը զարգանայ միաժամանակ դեղեցիկ (1–2րդ տող) եւ ահազդու (3–4րդ տող) բնութեան մը մէջ: Այս բնանկարին մէջ երգ մը, «խորհրդածուփ լռութեան մէջ գիշերին», կը ջանայ թաղել սրտին սիրային զգացումները: Այս հեռաւոր եւ մութ երգը կարողութիւնն ունի ոչնչացնելու ամէն ինչ, նուաղեցնելու լոյսը, լռեցնելու առուն, քնացնելու սուրբը՝

Մասնակցելով մարդուն երգին Սեւ Սուգի:

Կրնանք ըսել թէ «Երգը» քերթուած մըն է որ կը սկսի ռոմանթիք շունչով (լուսինը, առուն, սարսափազդու ծառերը), բայց որ շուտով կ'անցնի խորհրդապաշտութեան. այդ երգը կը ջանայ թաղել սրտին «Սէրերն»: Նշենք «Սէրերն»ի յոգնակի գործածութիւնը[52]: Երկրորդ քառեակին մէջ «հեռուն, հեռո՛ւն» արդէն խորհրդապաշտներուն loin-ն է, անոնց là-bas-ն[53]: Գիշերային երգը է՝ «Փրփուր ծփանիք ցաւի յորդ ալիքներուն» (8րդ տող), եւ վերջապէս, վերջին տողին մէջ կը գտնենք «Սեւ Սուգ» ու դիտենք որ խորհրդապաշտ բանաստեղծութեան մէջ դվխապրի գործածութիւնը կը հաստատէ խորհուրդի մը, խորհրդանշանի մը սեւեռումը, այսինքն՝ իրողութեան մը կամ հոգեվիճակի մը բացարձակ սահմանումը՝ անջատուած ժամանակէն ու միջոցէն (կը բաւէ յիշել Պոդլէրի «Spleen»ին Espoirն ու Angoisseը):

Սիրային նիւթի վրայ է նաեւ «Մուքին տակ»[54], որ յօրինման իր արուեստով կը միանայ «Երգը» քերթուածին: Հոս եւս ունինք սիրոյ առանձնացումը ահազդու բնութեան գրկին, ինչ որ Խկապէս ռոմանթիք սկզբնաւորութիւն մըն է: Առաջին քառեակի երրորդ տողին մէջ խսկ կը կարդանք «խորհրդազգած» բառը[55], թէեւ տիրողը նկարագրականն է տակաւին: Բայց նոյնինքն բնութենէն բանաստեղծին մէջ կը ստեղծուի հոգեվիճակ մը («կը ներարկէ երակներուս դող մ'անշէջ», 7րդ տող), որմէ կը ծագի խորհրդածութիւնը («Եւ կ'ունենամ անդրադարձումը կեանքիս», 9րդ տող), որ սակայն կ'արտայայտուին նմանութիւններով, յարաբերութիւններով, «correspondance»ներով (10–12րդ, 13–14րդ տողեր): Բանաստեղծութեան այս կառուցուածքին, այն է՝ յաջորդական փոփոխութիւններով ներքին այս յառաջխաղացութեան (բնութիւն → հոգեվիճակ → խորհրդածութիւն) կը հանդիպինք նաեւ Վերլէնի քով (նոյն տարիներու հայ բանաստեղծութեան մէջ Տէրեանի եւ Ինտրայի քով): Եթէ նոյնիսկ «Մուքին տակ» քերթուածին մէջ տիրող շեշտը տակաւին ռոմանթիքն է, սակայն ձեւը արդէն իսկ բաժնուած է անկէ եւ կ'ընթանայ դրական ա՛յլ ուղղութեամբ:

50. Ինչ որ յետոյ պիտի հաստատէ իր Պետրոս Դուրեան քերթուածին մէջ, ՀՊՀ էջ 203, Գ 21, էջ 57:
51. ՀՊՀ էջ 178, Գ 21, էջ 39:
52. Տե՛ս ծանօթ. 36:
53. Spitzer, էջ 47:
54. ՀՊՀ էջ 183, Գ 21 էջ 43:
55. Երգին մէջ ունէինք խորհրդածուփ:

Սիրային քերթուած մըն է նաեւ «Մերժում»ը[56], անտարակոյս Դուրեանական արձագանգներով, բայց նոր եւ աւելի բուռն թափով մը (Դժնէ «ոչ»ը դ-ը-էիր ինծի անտարբեր), ինչ որ անշուշտ կը դերազանցէ որոշ չափով պայմանական «Սեւ բաժակն այն թոյնի» ռոմանթիք մը-նացորդը: Ուրիշ սիրային քերթուած մըն է Փոշին եւս՝[57] բնորոշուած արտայայտութեան ուժգնութեամբն ու զօրաւորագոյն զգացողութեամբը, դրեթէ զայրացկոտ, որ կը յորդի արտայայտուած զգացումներէն: Օրինակի համար, այսպէս կը հնչեն 7–8րդ տողերը.

Սիրտս յուզուած է, միտքս կը խոկայ
Նենգութիւններուդ, դաւերուդ անլուր.

եւ եթէ երբեք ասոնք մտածել կու տան Դուրեանին, սակայն մեզի կը բերեն նաեւ սիրոյ ռոմանթիք ըմբռնումէն այլեւս կը-սրբուած դաղափարներ: Ի ս կ ա պ է ս «Դաւերդ անլուր» կը թուի թէ կրնայ դոյութիւն ունենալ Մեծարենցի՛ ընկերութեան (աշխարհին) մէջ եւ ո՛չ Դուրեանի: Դուրեանի համար կինը կրնայ չսիրել, կամ սիրել ուրիշ մը. պատասխանատուն պիտի ըլլայ ճակատագիրը, ընդդիմադիր բախտը: Մեծարենցի համար մինչդեռ կինը կրնայ ոչ միայն անդութ ըլլալ, այլ կրնայ նաեւ դաւել՝ կծու նրբերանգներով. այն ատեն պատասխանատուութիւնը պիտի դառնայ անձնական: Տարբերութիւնը, ընկերաբանօրէն, ակներեւ է: Դուրեանի մէջ ռոմանթիք հերոսուհին առասպելն է որ ունինք, մինչդեռ Մեծարենցի պարագային՝ «La Belle Dame sans merci»ն:

«Փոշին» քերթուածին կառուցուածքն պալ կը տանի մեզ յատկանշականօրէն խորհրդապաշտական քերթուածներուն: Նախ եւ առաջ ունինք նկարագրութիւն մը, եւ այսինքն՝ սահմանումը շրջապատի մը, գեղութեան մը վիճակին (1–3րդ տող), անշարժութեան զգացողութեամբ մը: Անշարժութեան զգացողութեամբ մը: Ասոր կը յաջորդէ շարժումի մը ներածութիւնը (4–6րդ տող) եւ ապա՝ պոռթկումը հոգեվիճակի մը (13–14րդ տող): Այս կէտէն սկսած, քերթուածին շարունակութիւնը արդէն յատկանշականօրէն խորհրդապաշտականի կը վերածուի. խօսքը արտաքին եւ ներքին աշխարհներու տարբերուն (տրուած իբրեւ նմանութիւն) միջեւ գոյութիւն ունեցող կապերուն յայտնութեան եւ անոնց յարաբերութեան դրրուելուն մէջ է: Ունինք, «Եւ ինչպէս հովը կը քալէ արագ» (9րդ տող) ու «Արհամարհանքիս հովն ալ անխնայ – պիտի ընդունի փոշին կեղծ սիրոյդ» (13–14րդ տող): Նշենք, թէ «Փոշին կեղծ սիրոյդ» խորհրդապաշտական իւրայատուկ դրոշմ մը ունի: Խորհրդապաշտութեան կը տանին մեզ մանաւանդ վերջին երկու տողերը.

Եւ ժպիտներուդ մէջէն պատրանուտ
Սիրտս միշտ կանգուն պիտի բարձրանայ:

հոս, մեր հայեցողութեամբ, «մէջէն» կը համապատասխանէ Ֆրանսացի խորհրդապաշտներու իւրայատուկ à travers-ին, որ, ըստ Spitzerի, «ցոյց չի տար սահմանափակ միջոց մը, այլ միայն շեղակի շարժում մը»[58]. նոյնպէս «կանգուն» կը համապատասխանէ Ֆրանսացի խորհրդապաշտներուն եզական debout-ին, որոնք, միշտ Spitzerի համաձայն, զայն կը գործածեն «արտայայտելու համար վիճակ մը՝ որ անշարժ է ու արձանային, անթեք եւ ուրուային»[59]: Նշենք որ, եթէ Ֆրանսացի խորհրդապաշտները կը գործածէին debout՝ արտայայտելու համար խաղաղ եւ քարային անշարժութիւնը, Մեծարենց արտայայտութիւնը կը զօրացնէ, զայն կը բնորոշէ «միշտ»ով, ու «պիտի բարձրանայ»ով՝ յատակօրէն դուրս կու գայ ժամանակէն (միշտ) բարձրացող շարժումով

56. ՀՊՀ էջ 181, Գ 21, էջ 41:
57. ՀՊՀ էջ 179, Գ 21, էջ 40:
58. Spitzer, էջ 27. հեղինակը կը մէջբերէ Régnierէն «La petite maison à travers les grands arbres» եւ Maeterlinckէն՝ «Mes désirs à travers mon âme»:
59. Spitzer, էջ 51: Օրինակները գլխաւորաբար Régnierէն են (օր. «Quelqu'un debout en elle et qui est ma Pensée»):

© National Library of Armenia

մը (պիտի բարձրանայ), եւ կը սեւեռէ պատկերը ի՛րապէս անվերջ անշարժութեան մը մէջ։ Եւ դիտենք թէ առարկայական միջոցին ու ժամանակին մերժումը եթէ ոչ հիմնական, սակայն յատուկ տարրեր են յաճախ խորհրդապաշտութեան։

Ասկէ զատ, այս քերթուածները մեզ կը տանին այլապէս հետաքրքրական խնդրի մը։ Միայն բացարձակօրէն գրակա՞ն արտադրութիւններ հարկ է նկատել արդեօք զանոնք, թէ անդրադարձը, արտացոլումը՝ իրաւ ապրումներու։ Տեսանք որ այս քերթուածները սիրային են իրենց նիւթով։ Արդ, Մեծարենցի կենսագիրները զայն կը ներկայացնեն իբրեւ չափազանց զգայուն, ծայրայեղօրէն երկչոտ ու մենասէր երիտասարդ մը։ բայց իրենց այս վկայութիւնները չեն համաձայնիր ըլլա՛յ այն քերթուածներուն հետ՝ զորս ցարդ քննեցինք, ըլլայ նաեւ Մեծարենցի ապագայ արտադրութիւններուն հետ՝ ուր մեծ տեղ պիտի գրաւէ սիրանիւթը։ Ազատեան կը գրէ։ «Ան չէ սիրած կեանքին մէջ։ Զէ տարուած կեղծ ու վաղանցիկ հրապոյրներէ։ Իր դիտակցութիւնը զինքը զգուշացուցած է տառապելէ։ անկարելի եւ անօգուտ ձգտումներու համար»[60], բայց այս վկայութեան հակառակ, «Մերժում» քերթուածին մէջ կը կարդանք։ «Մէկ համբոյրըդ գիս պիտ՝ ընէր երջանիկ, – Դուն զլացար ինծի շնորհն այդ գողտրիկ» (1–2րդ տող), ինչպէս նաեւ՝ «Ես այն օրէն կը տառապիմ տարուբեր, – Վիշտը սիրտըս իմ ըրաւ բանդ ու աւեր» (13–14րդ տող)։ Բնագրին եւ կենսագրին վկայութիւններուն միջեւ հակասութիւնը շատ ակներեւ է հոս։ Իրականութեան գուցէ աւելի կը համապատասխանէ Բալուեանի վկայութիւնը։ «Խպնոտ, աղջիկներէն չիկնող բնաւորութիւն մը։ կը տարսռար՝ երբ մատները դպչէին բարեկամուհիի մը, ուր այդ զգայնութիւնը տեւեց մինչեւ իր մահը»[61]։ Կրնանք հետեւցնել թէ այս քերթուածները արդիւնք են պզտիկ, գուցէ անկարեւոր իրական եղելութիւններու եւ թէ Մեծարենցի սիրային խանդը, բուռն՝ սակայն զսպուած, զայն տարած է զայրագին արտայայտութիւններու։ Խնդրին վերլուծման մէջ հոս չենք կրնար աւելի եւս խորանալ, տրուած ըլլալով որ այդ ուղղութեամբ շատ բան տակաւին անծանօթ կը մնայ մեզի։ Քննենք սակայն քանի մը կէտեր։ Մեծարենց, ընթերցասէր, զուարթ խառնուածքի տէր, մոլեռանդ մաքրասէր եւ միայնութեան սիրահար[62], անկասկածօրէն կը կրէր դերզգայուն խառնուածք մը՝ իգական երանգաւորումներով։ Թէ գրական կեանքի իր սկզբնաւորութեան իբրեւ ծածկանուն ընտրած ըլլայ Օրդ. Սիրանոյշ Պէրպէրեանի նման անուն մը՝ մասնակիօրէն միայն կրնայ մեկնուիլ գործնական պատճառով մը[63], նկատելով հանդերձ՝ որ այդ օրերուն իգական ծածկանուններու գործածութիւնը բաւական ընդհանրացած էր[64], (թէեւ նրբաղ յատկանշական չէ այս երեւոյթն ալ ինքնին)։ Նշենք, թէ «Անատոլիա Գոյէճին» մէջ, Վոլթէրի «Ալզիր»ի ներկայացումին, պատանի Մեծարենցը կը կատարէ գլխաւոր դերը։ այդ մասին Ազատեան կը գրէ։ «Աղջկան (Ալզիր) դերը որ տրուած էր իրեն, Միսաք... զգայուն յուզումով, իրական ապրումով ու շարժուձեւերով կը կատարէ»[65]։ Այս իսկ տուեալներուն վրայ միայն հիմնուած, կրնանք կրկնել Մեծարենցի մասին նոյնը՝ ինչ որ Léon Bocquet ըսաւ Մեծարենցի շատ նրբանող ուրիշ բանաստեղծի մը՝ Albert Samainի մասին։ «Il y a des âmes femmes», a observé un jour Albert Samain. Il portait en lui une de ces âmes-là, frêle, délicate et faible, câline, mystique et impressionnable»[66]։ Աւելի ուշ, Մեծարենց պիտի բիւրեղացնէ գրական իր դիրքաւորումը սիրոյ հանդէպ՝ «Անչուքիւն» քերթուածին մէջ[67] – իրապէս էական եւ այս իմաստով յայտնարերող։ Սվաղի շըրջանին, երբ տակաւին պատանի է, իր հակազդեցութիւնը դեռ զայրոյթ է ու ցաւ։

* * *

Կրնայ ըլլալ որ «Ծաղկէ քառեակ» քերթուածը[68], ուր Մեծարենց կը յայտարարէ բնութիւնը նախընտրել գրականութենէն, ըլլայ՝ «Արեւագալ»ի ուղղութեան վրայ՝ առաջին, տակաւին սաղմնային մատնանշումը այն հակումին որ աւելի ուշ պիտի կազմէ բնութենապաշտի իր ոգին։ Եթէ ճիշտ է մեր ենթադրութիւնը, տակաւին աննշան միտում մըն է սակայն։ «Ծաղկէ քառեակ»ը տեսակ մը յայտարարութիւն է, տեսակ մը սկզբունքի հարց։ Ընդհակառակը, ժամանակագրականօրէն ամենամօտ քերթուածներուն մէջ ընդհանուր շեշտը տրուած է յուսախաբութեան՝ խորզգայնութեամբ, դառն պատրանքով, անմխիթար ստուգումովը կեանքի բրտութեան եւ ունայնութեան, մա՛նաւանդ «Իրիկուան դէմ»ի[69] Բ. քառեակին մէջ, որ կը փակուի միայնութեան տառապագին պոռթկումով մը։

1902–1903ի ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ

1902–1903ի շրջանին վերագրուած դորերուն մէջ երկու քերթուած կը կրեն միեւնոյն վերնագիրը։ «Դեղին վարդեր»։ Մեզի համար հետաքրքրական է անոնց համեմատութեան հարցը։

«Դեղին վարդեր»[70] քերթուած մըն է, որ իր նուազումով, լքումով եւ զգացումներուն նրբութեամբ ունի արդէն խորհրդապաշտական յատակ շեշտ մը։ Զայն կը հաստատէ նաեւ իր յօրինուածքը։ կը բաղկացուցէ մտածել որ քերթուածին առանցքը կը կազմէ «correspondance» մը՝ մայիսի խամրող վարդերուն եւ իր լքուած ու մենաւոր հոգիին միջեւ[71]։

Միեւնոյն նիւթին կը վերադառնայ «Դեղին վարդեր»ուն մէջ[72], որուն գրութեան թուականը կ՝անգիտանանք եւ որ լոյս տեսած է Թէոդիկի 1923ի Ամէնուն տարեցոյցին[73] մէջ։ սակայն, մաս կազմելով «Բաբախումներ» տետրակին, հարկ է գրուած ըլլայ 1903ին, կամ 1903էն ոչ ուշ։

Ալազան եւ Նորենց կ՝ըսեն թէ երկու քերթուածները «բոլորովին տարբեր են»։ Ընդհակառակն, մենք անոնց մէջ կը գըտնենք որոշ առընչութիւն, ինչպէս նաեւ եթէ ոչ համահաւասար, սակայն նմանող տարրեր։ Ըլլայ մին թէ միւսը ունին տրժգոյն վարդեր, եւ մէկուն լքուած հոգին՝ միւսին մէջ համապատասխան կը գտնէ լքուած հոգւոյ։ Իական տարբերութիւնը որ կայ, ընդհակառակն, այն է որ ՀՊՀի 177րդ էջի քերթուածը իբր նիւթ ունի թառամումը (կը տժգունին, կու լան), եւ բանաստեղծը նիւթին հանդէպ կը ներկայանայ աւելի կրաւորական։ Ընդհակառակն, ՀՊՀի 163րդ էջի քերթուածին նիւթը փթթումի մը վրայ է (փթթեցէք միշտ) եւ բանաստեղծը ներգործող է, խրախուսող՝ նոյնիսկ եթէ տարուած է տխրութեամբ եւ միայնութեամբ («Երգեցէք միշտ ընկնուած երգերն ադու», 13րդ տող)։ Դատելով կառուցուածքի չքեղութենէն եւ արուեստի իր կատարելութենէն, մեզի կը թուի թէ ՀՊՀի 163րդ էջի քերթուածը աւելի ուշ գրուած է՝ քան 177րդ էջինը։ Առաջինին մէջ ունինք արդէն խորհրդապաշտական շեշտուած երանգներ։ Քերթուածին առաջին տողերուն մէջ իսկ Մեծարենց կը յայտնէ ըս-

---

60. ԹԱ էջ 35–36։
61. ՎԷմ էջ 24։
62. ՎԷմ էջ 23–24։ Նշենք թէ Բալուեանի քաղած վկայութեան մը համեմատ, Մեծարենց ուզած է միանակը մեռնիլ (նոյն, էջ 25)։
63. ԹԱ էջ 18, ՀՊՀ էջ 327։
64. «Մասիս»ի կազմակերպած մրցումին առիթով, 1903ին, Մերուժան Պարսամեան կը ներկայանար Վինրա Տ՚Ամոռէ (կ՚ենթադրենք թէ ըսել կ՚ուզէր Վիլմա) ծածկանունով։ Տե՛ս ՀՊՀ էջ 356։
65. ԹԱ էջ 12։
66. Մէջբերուած **Poètes d'Aujourd'hui**ին մէջ, հրատ. Ad. Van Bever եւ Paul Léautaudի, Mercure de France, Փարիզ, 1947, հատոր գ.. էջ 170։
67. ՀՊՀ էջ 93, գծ 20, էջ 81։
68. ՀՊՀ էջ 180, գծ 21, էջ 41։
69. ՀՊՀ էջ 182, գծ 21, էջ 42։
70. ՀՊՀ էջ 177, գծ21, էջ 38։
71. Բնագիրը ոչինչ կը ճշտէ, բայց կրնանք ենթադրել թէ բանաստեղծին հոգիին կ՚ակնարկուի։
72. ՀՊՀ էջ 163, գծ 21, էջ 30։
73. ՀՊՀ էջ 353։

© National Library of Armenia

կըզբունք մը. իսկապէս, իրեն համար այդ վարդերն են՝

ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇՆ առանձնացած հոգիներուն[74],

եւ քերթուածը ընորոշուած է վնտռտուքով երաժշտականութեան մը՝ իրագործուած տողերու կրկնումով (օր. 4–5 եւ 8–9 տողերը)։ Որով, Մեծարենց ձեռք կ'առնէ հոս «Մարմնի վէրք – Սրտի վէրք»ին արուեստը եւ զայն կը զարգացնէ։ Նոուպլին յօրինուածքն ինքնին, որ է՝ ԱԲԲԱ, ԱԳԳԱ, ԳԲԳ, ԳԲԳ, այսինքն՝ մեծայն երեք յանդերու փոխն ի փոխ զուգադրուած իրերայաջորդականութեանը վերայ հիմնուած՝ կը փաստէ երաժշտականութեան մը այս փնտռտուքը. բնականօրէն կը մտածենք Վերլէնի «de la musique avant toute chose»ին, Պոտլէրի դասերուն, եզրակացնելու համար թէ «Դեղին վարդեր» քերթուածը բացարձակօրէն խորհրդապաշտական կը թուի մեզի։ Տարբեր չէ նաեւ «Յիշատակ» քերթուածը[75]. եթէ «Դեղին վարդեր»ը կ'արտայայտէ լքումի, քաղցր ու անմխիթար ցաւի մը հոգեվիճակը, հոս ամէնէն աւելի ակնառու բառերն են խորհրդաւոր քողարկում, լուռ անձկութիւն. մինչ կառուցուածքը շարունակուած է միշտ երաժշտականութեան մը շունչին տակ (ԱԱԲԲ, ԲԳԲԳ, ԳԴԳ, ԴԳԴ յանդերով եւ կրկնուած տողերով՝ 6–9, 10–12)։ Սակայն նա'եւ «Յիշատակ»ը անցքի քերթուած մըն է։ Մէջը տակաւին ներկայ՝ կան Դուրեանական տարրեր, բայց անոնց կողքին կը յայտնուին արդէն իսկ զուտ խորհրդապաշտական գիծեր։ Տեսնենք, օրինակի համար, վերջաւորութիւնը.

. . . . . բոյլ մ'անշէջ յիշատակ
Սարսուռներով կը համակեն զիս յանկարծ։

«Բոյլ»ը իւրայատուկ բառն է Դուրեանին[76], բայց սարսուռ եւ յանկարծ արդէն իսկ խորհրդապաշտներու frisson–ն ու soudain–ը կը յիշեցնեն[77]։

«Նոր տարին»[78] քերթուածը վերագրուած է 1902ին, բայց չենք գիտեր թէ աշունէն առաջ կամ աւելի ետք, որով չենք գիտեր նաեւ Սվազի կամ Պոլսոյ մէջ գրուած ըլլալը։ Վայրին ճշտումը շատ օգտակար պիտի ըլլար, որովհետեւ այս քերթուածին մէջ է որ Մեծարենց իրը առաջին անգամ՝ կ'արտայայտուի գիւղական շրջանակի մասին։ Ըսենք սակայն թէ խօսքը բնաւ առարկայական շրջանակի մը մասին չէ։ Քերթուածին կառուցուածքը խորհրդապաշտական է, մանաւանդ առաջին երկու տողերուն մէջ. նոր տարին անձնաւորուած, մարդկայնացուած է, «հագուած սքուած», երեւոյթը՝ «տեսնդոտ»։ Նշենք նաեւ վերացական բացատրութիւններու շարունակական գործածութիւնը՝ հոգեվիճակներ ներկայացնելու համար (մանաւանդ 11–12րդ տողերուն մէջ). աւելին, ունինք շարժումը՝ որ յանկարծ կը դադրի (14րդ տող) եւ Նոր Տարին՝ որ կու գայ կը յայտնուի իրրեւ հէքեաթային անձնաւորութիւն մը։ Գիւղական նիւթը, ուրեմն, Մեծարենցի քերթողութեան մէջ կը սկսի անրջային, այլաբանական շեշտով մը։

Մինչդեռ «Յիշատակ»ը[79] կը բաղկանայ յստակօրէն ռոմանթիք շեշտով երկու քառեակներէ (բայց արդէն իսկ աւելի հաստատ եւ նոր խտացումով մը). եւ «Աստղեր»ը[80] աւելի նկարագրական հակում մը ունի (բայց արդէն զգալի ուշադրութեամբ մը հոգեվիճակներու – «իրենց վիշտը միշտ կու լան», եւ իրը առանցք ունենալով նրմանութիւն մը – «նման ցաւած սրտերու»), «Գիշերին երազանքը»[81] սակայն զուտ խորհրդապաշտական խորքով երկու քառեակներէ։ Քերթուածին անձնաւորուած պայծառ աթիւնը գիշերն է, որ կ'երազէ պայծառ աւուրը. բայց երբեմն զայն կ'երազէ նաեւ երբեւ անդունդ մը։ Հոս, բնական եւ արարկայական երեւոյթի մը դիմացն ենք (գիշերը), վերածուած անձնաւորութեան, մարդկայնացուած, եւ որով՝ եթէ ոչ ամբողջութեամբ, որոշ չափով զոնէ վերածուած խորհրդանշանի։ Այս խորհրդանշանին բանաստեղծը կը վերագրէ մարդկային կարողութիւններ՝ երազելու ապագան, գալիքը, այսինքն՝ առաւօտը։ Բայց դան, գալիքը, այսինքն՝ առաւօտը։ Բայց ապագան կրնայ ներկայանալ երկու երեսներով, հրաշափառ ու ցնծուն, եւ կամ մարտում ու ցաւած։ Երկընտրանքի մը դիտումն ենք. բնական երեւոյթներու պատմացն ենք. բնական երեւոյթներու ճառ–արդիւնք յարաբերութիւնը, անոնց անողոք յաջորդականութիւնը ջնջուած է։ Ասով, կը զօրանայ մեր մէջ այն կարծիքը թէ գիշերուան մարդկայնացումը խորհրդապաշտական նկարագիր ունենայ, այսինքն, թէ հոն ուր գրուած է գիշեր՝ մենք կարենանք հասկնալ մարդ[82]։ Եթէ իրաւ է մեր ենթադրութիւնը, ուրեմն «Գիշերին երազանքը» այլաբանական շեշտուած նկարագիր մը ունի (եւ այս իմաստով, գոնէ մասնակիօրէն, կը յիշեցնէ միջնադարեան կարգ մը մութ բանաստեղծութիւնները)։ Կարելիութիւններու իր այդ երկուութիւնը, միւս կողմէն, մեզ կը տանի այն խիստ երկուութեան, որուն հանդիպեցանք «Մարմնի վէրք – Սրտի վէրք»ին մէջ։

Երիտասարդ Մեծարենցի Դուրեանական ռոմանթիզմին եւ խորհրդապաշտութեան միջեւ տատանումին մասին վկայութիւն մըն է նաեւ «Փունջերը»[83], մեռած ընկերոջ մը յիշատակին նուիրուած պարագայական փոքրիկ քերթուած, որ իր ամբողջութեանը մէջ աւելի Դուրեա-

79. ՀՊՀ էջ 165, Գ 21, էջ 31։
80. ՀՊՀ էջ 166, Գ 21, էջ 32։
81. ՀՊՀ էջ 168, Գ 21, էջ 33։
82. Այս տպաւորութիւնը չեշտուած է 2րդ տողէն. «Պայծառ այգուն վառ շրթները կեռասէ»։ «Նոր Տարին» քերթուածի պարագային հետ միասին ասոր ալ մարդկայնացումը կը յիշեցնէ մեզի Պոտլէրի քով նոյն ընթացքը, օրինակի համար. **Le Crépuscule du Matin**ին մէջ, Baudelaire, էջ 134)։ Հաւանաբար այս ալ այն սիրային քերթուածներէն մէկն է, որով Բաթլոյումմները բաւական հարուստ է։ Կըրնայ ալ ըլլալ որ, ինչպէս Ազատեան կը հաստատէ (Տե'ս ծանօթ. 60) Մեծարենց սիրած Չըլլայ կեանքին մէջ, եւ սակայն տրամաբանութիւնը կ'ըսէ թէ պէտք է սիրահարած ըլլայ՝ որ Բաթլոյումմներու 39 քերթուածներէն առնուազն 14ը սիրային ըլլան։ Ասկէ զուրս. նշենք թէ Օֆէլիա Տ. Գասպարեանին ուղղուած Մեծարենցի մէկ նամակէն ճշգրտօրէն գիտենք բանաստեղծին չփոխադարձուած եւ անմխիթար սիրոյ մը մասին. հոս (Գ 21, էջ 90) կ'ակնարկէ «Ծիածանի կոյս»ին («Օ՜հ, ի՞նչպէս կրնայիր նախանձիլ անոր, որ իրեն վիճակուած խեղճ դեր մը նոյնիսկ չկրցաւ կատարել...»)։
83. ՀՊՀ էջ 169, Գ 21, էջ 34։

74. Ընդգծումը մեզմէ է։
75. ՀՊՀ էջ 164, Գ 21, էջ 31։
76. Տե'ս Հ. Մ. Ճանաչեան, Պատմութիւն հայ Գրականութեան, հատոր Ա. Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1953, էջ 197, եւ Պետրոս Դուրեան, Տպեր – Նամակներ, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1945, նախաբանին մէջ էջ 18։
77. **Frisson** բառին կը հանդիպինք մանաւանդ Պոտլէրի **Chant d'Automne**ին մէջ (Baudelaire էջ 54)։ Mallarméէն յիշենք. «**Vertige! voici que frissonne l'espace**» (**Autre Eventail, Oeuvres Complètes**ին մէջ, հրատ. Henri Mondor եւ G. Jean Aubry, NRF, Փարիզ, 1956, էջ 58)։ **Frisson**ին կը հանդիպինք նաեւ Bataille**(Les souvenirs, La Chambre Blanche**ին մէջ, 1895) եւ Barbusse մէջ (**Le poisson sec, Pleureuses**ին մէջ, 1895)։ **Soudain**ին գործածութիւնը սկսաւ է Samain**ին մէջ («Soudain – gloire ou soleil – un rayon...», Au Jardin de l'Infante**ին մէջ, **Choix de poésies**, Mercure de France, Paris, 1947, էջ 11)։ Նշենք թէ Emile Verhaeren **soudain**ը կը գործածէ ըլլա՛յ իրը մակբայ («**Puis les désirs soudain**», **Les Vieux Chênes**ին մէջ, **Les Soirs** (1887), **Choix de Poèmes**, Mercure de France, Փարիզ, 1935, էջ 23) թէ իրը ածական («**Et d'un grand Dieu soudain, glacial et splendide**», **Le Gel**ին մէջ, **Les soirs**, նոյն, էջ 23)։ Իր քննադատներուն, որոնք ըզգալի կարճատեսութեամբ դիմքը կը մեղադրէին ուրիշ բանաստեղծներէն արդէն գործածուած բառերու փոխառութեամբը, Մեծարենց կ'առարկէր. «Երբէ՞ն ի վեր բառերը սեպհականութիւններ են կամ մենաշնորհներ» (տե'ս ՀՊՀ էջ 288)։ Ինչպէս ուրիշներու, նա'եւ այս պարագային իր հակաճառութեան ետեւ կը նկատենք մշակութային կարեւոր կէտ մը. Մեծարենց կ'ընդունի բառին գործածութիւնը (որով, նաեւ փոխառութիւնը), նկատելով զայն իրրեւ ներշնչման տարր, որ իր իմաստը պիտի ստանայ միայն նախադասութեան կազմին, այսինքն գաղափարային իր շրջանակին մէջ։ Այլ խօսքով, Մեծարենց 1907ին կը գտնուի գրական այն դիրքաւորումին մէջ, որ ապագային պիտի որակուի «Բառին քերթողականը»։
78. ՀՊՀ էջ 167, Գ 21, էջ 32։

© National Library of Armenia

նական է, բայց ուր կը դտնենք նաեւ «Յիշատակի ծաղիկներու փունջեր»ու նման խորհրդապաշտական բացատրութիւն մը:

«Տեղատարափ»ը[84] կարեւոր մատնանշում մըն է Մեծարենցի գրական խառնուածքի մէկ երեսին: Քերթուածին ընթերցումը մեզի կը մատնէ, երիտասարդ բանաստեղծին մէջ, վերադարձը ներշնչման շարժառիթի մը՝ որ արդէն ուրիշ քերթուածի մը մէջ դտած է իր արտայայտութիւնը: «Դեղին վարդեր» երկու անջատ քերթուածներու պարագային հետ միասին, այս մէկը կը նշանակէ թէ բանաստեղծել Մեծարենցի համար չի նշանակեր յանձնուիլ վայրկենական ներշնչման մը խանդին, կամ հաւատալ նման կարելիութեան մը[85], այլ ընդհակառակն, բանաստեղծել իրեն համար կը նշանակէ գրելու բազմաման աշխատանք մը կատարել, գրական կատարեալ յօրինում մը: «Տեղատարափ»ին ներշնչման մեկնակէտը խակապէս նոյնն է «Յիշատակ»ին հետ (ՀՊՀ էջ 164, Գ.Յ, 21, էջ 31), որուն առաջին տողն է

Գիշերն է լուռ, մուրը պատած է
չորս դին; (Ա.)

մինչդեռ հոս ունինք՝

Մուր մը թանձր ու հոծ պատեր է
չորս դին: (Բ.)

Ասկէ դատ, «Յիշատակ»ին բիւր խորհուրդներուն համապատասխան «Տեղատարափ»ին մէջ ունինք բիւրաւոր խորհուրդներ: Զոյգ քերթուածները, գրուած մօտաւորապէս մէկ տարուան հեռաւորութեամբ (1902–1903), իրարու տարբերակները չեն: Երկրորդը նոր եւ կատարեալ ստեղծագործութիւն մըն է, որ սկսելով առաջինին մեկնակէտէն, անկէ կը պահէ միայն քանի մը բացատրութիւններ: Արդիւնքները մեծապէս կը տարբերին, հետեւանքի՝ յօրինուածքներու տարբերութեան: Մինչ «Յիշատակ»ը ամբողջութեամբ կապուած է ներաշխարհին, ըզգայնութիւններուն, անպատմելի խորհուրդին (նկարագրականութեան որոշ հակումով մը, սակայն), «Տեղատարափ»ին մէջ բանաստեղծին հոդեվիճակը կապուած է բնութեան, որ հոս, Մեծարենցի մէջ իրը առաջին անգամ, կը յայտնուի որպէս առարկայական տուեալ: Քննենք հոս պահ մը՝ վերոյիշեալ երկու տողերը. առաջինին մէջ ունինք նկարագրութիւն մը. ժամանակագրական ճշգրտութիւն մը (գիշերը), վայր մը (չորս դին) եւ զգայապէս ըմբռնելի երկու ուրիշ տուեալներ՝ լռութիւնը (լուռ) եւ տեսողութիւնը (մուրը): Երկրորդին մէջ ժամանակագրական եւ լռոդական եզրերը ինկած են: Բանաստեղծը հաւանօրէն նկատած ըլլայ թէ գիշեր–մուր կրկնութիւնը կրնար յանգիլ նոյնաբանութեան: Ընտրելով միայն մուր[86] եզրը՝ կը ջանայ զայն ճշտել, եւ ահա միջամտելու կու գայ թանձր եւ հոծ: Ճշգրտութեան, միշտ աւելի հարազատ արտայայտութիւններու փնտռտուքի մը գիմացն ենք, եւ հետաքրքրական է նշել թէ այդ ճշգրտութիւնը կը մնայ միշտ զգայական, իրական: Այլ խօսքով, Մեծարենց դուրս կու գայ արտաքին նկարագրականութենէն, ուշադրութիւնը կեդրոնացնելով աւելի նկարագրին, շրջապատի մանրամասնութիւններուն: Այսպէս, բնութիւնը չէ դիտուած իրրեւ բանաստեղծին արտաքին մէկ առարկան, այլ գործածուած է աւելի ներկայացնելու, որոշ իմաստով խորհրդաշաւոր, հոդեվիճակ մը, բանաստեղծին մէկ տրամադրութիւնը: Նկատուած է իրրեւ առարկայական տուեալ, բայց ոչ ինքն իրեն գոյութիւն ունեցող, այլ բանաստեղծին իսկ ապրումէն գոյացած:

84. ՀՊՀ էջ 175, Գ.Յ 21, էջ 37:

85. Բնականօրէն ինքն ալ իր «գիւրին վայրկեանները» ունէր, այն՝ երբ արտաքին ազդակ մը գրիչին տակ իր արագ արտայայտութիւնը կը դտնէր: Այս ուղղութեամբ տես Վէմ, էջ 24–25, վկայութիւն մը «Անանուն»ին յօրինման ծագումին վրայ: «Անանուն»ը յետոյ տպուեցաւ Նոր Տաղերուն մէջ (ՀՊՀ էջ 99, Գ.Յ 20, էջ 85):

86. Անկասկած որ աւելի բազմիմաստ եւ թելադրական՝ «Գիշեր»ին հետ բաղդատուած: Բազմիմաստին առընչութեամբ տես նամանաւանդ Galvano della Volpe, **Critica del gusto**, Feltrinelli, Milano, 1964:

«Տեղատարափ»ին մէջ բանաստեղծին հոդեվիճակը կապուած է ամեհի հեւքին ծովուն, օձաձեւ լոյսի երիզներուն, որոտումներուն ահաւոր, յորդ անձրեւներու տարափներուն[87], եւ անոնցմէ ծնա՛ծ է ինքնին: Իրապէս, ծովուն հեւքէն բանաստեղծին մէջ կը ծնին տենդեր, բիւրաւոր խորհուրդներ մթին, որոնք կը ծեծեն իր միտքը, եւ յանկարծ՝ (այսինքն՝ soudain)[88] օձաձեւ լոյսի երիզներէն, որոտումներէն, տարափներէն կը ծնի քերթուածին գլխաւոր ապրումը, 13րդ տողը, այսինքն՝

Իմ սիրտս ալ տրոփուն կը փղձկի յանկարծ:

ուր յատկանշական է մանաւանդ «ալ»ը՝ որ փոխյարաբերութեան մէջ կը դնէ առարկայական աշխարհը, բնութեան երեւոյթներն ու բանաստեղծին ներաշխարհը: Նշենք մանաւանդ ներքին շարժումը՝ որ քերթուածին կառուցուածքը վեր կը բերէ: Սկզբնաւորող խաւարը կը խռովէ բանաստեղծին միտքը (միտքս վրդովուն), բայց փոթորիկը (Բ. եւ Գ. քառեակներ) կը բախի բանաստեղծի սրտին եւ զայն կ՚ալեկոծէ.

Եւ զայն կը ծեծեն յոյզեր անհամար,

մինչեւ որ լուսաւորեն իր մռայլ կամար: Բանաստեղծը փորձառու է այլեւս, արուեստը՝ կատարելագործուած. իր մէջ կ՚ընդդիմէ արդէն միտքն ու սիրտը, մտածումն ու զգացումը:

«Տեղատարափ»ին կարեւորութիւնը հոն է նաեւ, որ «correspondance»ները այլեւս արուեստական փնտռտուքներ չեն եւ չեն գործածուած իրր տակաւին զուտ ու վերացական գրական փորձեր: Անոնք ծըրագրական նունդն են բանաստեղծին ապրումներուն՝ իրենց ամբողջութեանը մէջ առնուած: Արդէն իսկ տեսանք մուր–մթին փոխյարաբերութիւնը, նշենք նաեւ թէ անձրեւները[89]

Խոլ ջրվէժներով մայրը կը ծեծեն[90]
երկարելով «խառնակ շողիւն մը»

Իրենց մոլեգին ու վայրագ ծեծէն[91],
եւ թէ, բանաստեղծին սիրտը «կը փղձկի յանկարծ»,

եւ զայն կը ծեծեն յոյզեր անհամար[92]:

Յարաբերութիւնը հնարածին կամ երազուած չէ, այլ իրական, արդիւնք՝ միեւնոյն պատճառին: Կեդրոնական եզրը, ծեծեն, ամէն երկու տողի մէջ կանոնաւորապէս կը յայտնուի (10–12–14), չափաբերական երաժշտականութեամբ մը, երկու անդամ տողի վերջաւորութեան՝ երբ գործողութիւնը կապուած է արտաքին աշխարհին, եւ երրորդ անդամին տողին ճիշտ մէջտեղը՝ երբ գործողութիւնը փոխադրուած է բանաստեղծի ներաշխարհին մէջ:

«Correspondances»ի այս արուեստին Մեծարենց խորապէս գիտակից է «Ծիածան»ի եւ «Նոր Տաղեր»ու շրջանին[93]: Մեր կատարած համառօտ քննութիւնը ցոյց կու տայ որ գիտակից էր անոր նա՛եւ 1902–1903 տարիներուն: Իրողութիւն մըն է ասիկա, զոր ուզեցինք ընդգծել այն խակ պատճառով՝ որ այս երեւոյթը ապագային զգալիօրէն պիտի զարգանայ Մեծարենցի մէջ, եւ որովհետեւ որոշ կարեւորութիւն մը կը ներկայացնէ նա՛եւ «բանաստեղծ – բնութիւն» յարաբերութեան խնդրին առընչութեամբ[94]:

(Շար. 1) Յ. ԱՇՐԱՖԵԱՆ

87. Նշենք զգայական դիտաւորութիւնը եւ ընդարձակութիւնը այս տարրերուն՝ որոնք կը վերաբերին տեսողութեան (լոյս), լսողութեան (հեւք, որոտում), չօշափելիքին եւ տեսողութեան միաժամանակ (տարափներ): Բնականաբար կը մատնենք Պոդլէրի **Correspondances**ին, – **«Les parfums, les couleurs et les sons se répondent»**, եւ **«les transports de l'esprit et des sens»** փակումը (Baudelaire, էջ 11):

88. Նշենք յարաբերութիւնը Ա. տողի «մուր»ին եւ Գ. տողի «խորհուրդներ մթին»ին միջեւ:

89. Անձրեւներ. – «խորհրդապաշտներու յոգնակի»ին յատկանշական երեւոյթն է:

90. Ընդգծումը մեզմէ է, տողը՝ 10րդը:

91. Ընդգծումը մեզմէ է, տողը՝ 12րդը:

92. Ընդգծումը մեզմէ է, տողը՝ 14րդը:

93. Տես «Յետամնաց բարեկենդան», ՀՊՀ, էջ 315:

94. Տես Բալուեանի տեսակէտը՝ Վէմի մէջ (էջ 28–32), Ալազանի եւ Նորենցի՝ ՀՊՀի մէջ (էջ 10–11), Հ. Մ. Ճանաչեանի՝ Գ.Յ 20ի մէջ (էջ 9):

© National Library of Armenia